

АЛҚАБИЛЕРДІҢ ҚАТЫСАТЫН СОТ ТЕРГЕУІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Э. Е. МУСЕНОВА,
ҚазҒЗУ қылмыстық іс жүргізу құқығы және криминалистика
кафедрасының доценті, з. ф. к.

Бұл мақалада алқа билер сотының құқықтары, міндеттері және істі қарастырумен байланысты олардың әрекеттеріне қойылатын шектеулер, сонымен қатар, алқа билер қатысатын соттың сот тергеуіндегі дәлелдерді зерттеудің ерекшеліктері қарастырылады. Автор төрағалық етушінің уәкілеттігін кеңейтуді және алқа билердің қатысуымен қылмыстық істі қарастыру кезінде сот әрекеттерін кеңейтуді ұсынады.

Түйінді сөздер: алқа билер соты, алқа билерге кандидаттар, алдын ала тыңдау, сот тергеуі, басты соттың істі талқылауы, төрағалық етуші, сот әрекеттері, тараптар, сотталушы, жарысқа түсушілік.

1997 жылы 13 желтоқсанда қабылданған Қазақстан Республикасының қылмыстық іс жүргізу кодексі (әрі қарай ҚР ҚЖК) сот отырысының жалпы және қысқартылған тәртіппен жүргізілетін сот талқылауын қарастырған, ал 2007 жылдан бастап алқабилердің қатысуымен басты сот талқылауы күрделенген нысанда жүзеге асырылуда.

Басты сот талқылауы – бұл әрбір іс бойынша заңды және негізді шешім қабылдау үшін қылмыстық істің барлық мән-жайын толық, жан-жақты және объективті зерттейтін негізгі саты. Қылмыстық іс жүргізудің мақсаты – әрбір іс бойынша ақиқатты тану болғандықтан сот үкімі заңды және негізді болуы тиіс. Кез-келген қылмыстық іс бойынша ақиқатты тануда соттың бейтараптылығы, тараптардың бәсекелестігі, тіпті алқабилердің қатысуыда маңызды орынға ие. Себебі, сотқа дейінгі сатыда жиналған дәлелдемелер тараптардың және алқабилердің қатысуымен соттатикелей, ауызша зерттелуге жатады. Яғни, сотталушының, жәбірленушінің, куәлардың ауызша берген айғақтарына баға беру, оларға іс бойынша нақтылайтын сұрақтар қою, заттай дәлелдемелерді тексеру, хаттамалар мен өзге құжаттарды жария ету. Мұндай жолмен дәлелдемелердің зерттелуі істің дұрыс шешілуіне септігін тигізеді. Ал үкімнің негізіне тек қана сотпен зерттелген дәлелдемелер ғана жататыны белгілі.

Басты сот талқылауы сот әділдігін жүзеге асыруға мүмкіндік беретін мынадай бес кезеңнен тұрады: дайындық бөлімі; сот тергеуі; сот жарыссөзі; сотталушының соңғы сөзі; үкім шығару.

Сот тергеуінде дәлелдемелердің зерттелуіне дайындықтың бар-жоғын анықтау үшін ҚР ҚЖК 331-344, 551 баптарының мына талаптары орындалуы тиіс.

1) сот отырысының ашылуы және қандай қылмыстық істің қаралатыны,

сондай-ақ істің ашық немесе жабық сот отырысында талқыланатыны туралы хабарлау (ҚР ҚЖК-нің 331-бабы);

2) сот отырысына қатысуға тиісті адамдардың келгені туралы және келмегендердің келмеу себептерін хабарлау (ҚР ҚЖК-нің 332-бабы);

3) куәларға қасақана жалған жауап бергені үшін, сарапшыға өз міндеттерін орындаудан бас тартқаны және қасақана жалған қорытынды бергені үшін, аудармашыға өз міндеттерін орындаудан бас тартқаны және жалтарғаны және қасақана дұрыс аудармағаны үшін жауапкершілікке тартылатындығы туралы ескерту. Сонымен қатар, куәлардан жауап алу басталғанға дейін сот отырысы залынан шығарып, өзге адамдармен сөйлеспейтін үшін шаралар қолдану (ҚР ҚЖК-нің 333, 334, 335-баптары);

4) сотталушының жеке басын және айыптау қорытындысы көшірмесінің уақтылы тапсырылғанын анықтау (ҚР ҚЖК-нің 336-бабы). Егер, сотталушылардың біреуі оған айыптау қорытындысының көшірмесі тапсырылмағанын, ал іске тіркелген қолхатқа оның атынан басқа біреу қол қойғанын мәлімдейтін немесе сотталушыға оқилуы мүмкін емес көшірме (сапасыз көшірме) тапсырылғаны, сондай-ақ кейіннен өзгертуге ұшыраған қорытындының көшірмесі тапсырылғаны (мысалы, прокурор істі сотқа жібергенде айыптаудың тұжырымдалуын өзгерткен немесе қосымша тергеу барысында жаңа айыптау қорытындысы жасалған жағдайда) мәлімдесе, оған айыптау қорытындысының көшірмесін тапсыру шарасын дереу қабылдап, істі талқылауды кейінге қалдыру мәселесін шешу керек;

5) сот құрамын, басқа қатысушыларды жариялау (ҚР ҚЖК-нің 337-бабы);

6) тараптардың сот құрамынан, сондай-ақ прокурордан, сот отырысының хатшысынан, сарапшыдан және аудармашыдан бас тартуды мәлімдеу құқығын түсіндіру (ҚР ҚЖК-нің 338-бабы);

7) сотталушыға құқықтарын түсіндіру (ҚР ҚЖК-нің 339-бабы);

8) жәбірленушіге, жеке айыптаушыға, азаматтық талапкерге, азаматтық жауапкерге құқықтарын түсіндіру (ҚР ҚЖК-нің 340-бабы);

9) сарапшыға құқықтары мен міндеттерін түсіндіру (ҚР ҚЖК-нің 341-бабы);

10) маманға құқықтары мен міндеттерін түсіндіру (ҚР ҚЖК-нің 342-бабы);

11) өтініштерді мәлімдеу және шешу (ҚР ҚЖК-нің 343-бабы)¹.

¹Қазақстан Республикасы қылмыстық іс жүргізу кодексі. 13 желтоқсан 1997 ж. (2013 жылдың шілдеге дейін қамтылған) // РҚАО «Заң» деректер базасы.

Аталған талаптар орындалғаннан кейін, төрағалық етуші алқабиге кандидаттардың алдында өзін, тараптарды таныстырады, қандай іс қаралуға жататынын хабарлайды, алқабилердің міндеттері мен олардың осы қылмыстық істі қарауға заңға сәйкес қатысу тәртібі туралы хабарлап, қысқаша сөз сөйлейді. Яғни, аталған дайындық кезеңі сот тергеуін дұрыс және толық жүргізуді қамтамасыз етуге қажетті жағдай жасайды. Сот талқылауына дайындық кезеңінен кейін, сот тергеуіне көшеді.

Сот тергеуі айыптаушының сотталушыға таққан айыбының мәнісін баяндаудан, ал жеке айыптау істері бойынша – арыз берген адамның немесе оның өкілінің, ал олар болмағанда – сот отырысы хатшысының шағымды баяндауынан басталады (ҚР ҚЖК 345-бабының 1-бөлігі), сот тергеуінде сотталушыға тағылған айыптың мәнісін түсінікті етіп баяндау прокурорға қойылған талаптардың бірі, себебі сотталушыға тағылған айыптың мазмұны сот отырысына қатысушылар, әсіресе алқабилер үшін түсінікті болуы тиіс. Сонымен қатар мемлекеттік айыптаушы айыптау қорытындысының қарар бөлігін жариялаған кезде сотталушының сотталғандығы туралы фактілерді еске алуға құқылы емес.

Содан кейін, төрағалық етуші сотталушыдан оған айыптаудың түсінікті-түсінікті емес екенін сұрайды, оған айыптаудың мәнісін түсіндіреді және оның тағылған айыпқа өз көзқарасын сотқа хабарлау ниетінің бар-жоғын анықтайды. ҚР ҚЖК 346-бабының 2-бөлігінде атап өткендей, сотталушыға алдын ала тергеуде немесе анықтауда білдірілген кінәсін мойындау немесе мойындамаумен байланысты емес екенін, өз кінәсін мойындайтыны немесе мойындамайтыны туралы сұраққа жауап беруге міндетті емес екені және сотталушының жауап беруден бас тартуы оған зиян келтірілгендей түсінілмейтіні түсіндіріледі. Айта кететін жағдай «сотталушының жауап беруден бас тартуы оған зиян келтірілгендей түсінілмейтіні түсіндірілуге тиіс» деген сөйлемнің мәнін түсіну қиын, сол себепті ҚР ҚЖК 346-бабының 2-бөлігін «.....сотталушының жауап беруден бас тартуы өзіне зиян келмейтіні түсіндірілуі тиіс» деген мазмұнда өзгерту орынды деген пікірдемиз

Сотталушының көзқарасын анықтағаннан кейін, төрағалық етуші сот тергеуінде зерттелуге жататын дәлелдемелердің тәртібін тараптармен келісе отырып, белгілейді. Тараптардың дәлелдемелерді зерттеу тәртібін анықтауы – ол сот тергеуінің дұрыс ұйымдастырылуына, дәлелдемелердің толық, жан-жақты зерттелуіне, қажетті дәлелдемелерді дер кезінде бағалауға және пайдалануға септігін тигізеді.

Алқабилер қатысатын сот отырысында дәлелдемелерді зерттеуде тараптардың белсенділігі маңызды, себебі алқабилер тек сот отырысы барысында ғана істің мәнісімен танысады, сондықтан алқабилерге істің мәнісі түсінікті болу үшін дәлелдемелердің зерттелуін рет-ретімен ұсынуы қажеттілігін де тараптардың ескергені орынды.

Дәлелдемелерді ауызша және тікелей зерттеудің бірден-бір жолы, ол процеске қатысушылардан жауап алу, осыған орай тараптар сотталушыдан, жәбірленушіден, куәлардан жауап алуды жүргізеді, тараптар жауап алғаннан кейін ғана сот сұрақ қоя алады, ал нақтылау сұрақтары жауап алудың кез-келген сәтінде қойылуы мүмкін. Сонымен қатар, ҚР ҚЖК 562-бабының 3-бөлігіне сәйкес, тараптар сотталушыдан, жәбірленушіден, куәлардан және сарапшылардан жауап алғаннан кейін алқабилер төрағалық етуші арқылы осы адамдарға сұрақтар қоя алады. Алайда алқабилер сұрақтарды жазбаша түрде жасап, төрағалық етушіге береді. О. А. Зайцев² алқабилердің сұрақтарды

²Зайцев О. А. Суд с участием присяжных заседателей как необходимый элемент судебно-правовой реформы // Законодательные основы введения института присяжных заседателей в Республике Казахстан: Сборник материалов международной научно-практической конференции. Астана. 2007. 170-б.

жазбаша түрде төрағалық етушіге беруі орынсыз деп атап өтті, біз үшін де алқабилердің сұрақты жазбаша түрде беретіні түсініксіз, себебі қылмыстық іс жүргізу заңына сәйкес сот талқылауында іс бойынша барлық дәлелдер тікелей және ауызша зерттелуі тиіс (ҚР ҚЖК 311-бап). Осыған орай, сот отырысына қатысушыларға алқабилердің ауызша сұрақ қоюы орынды, ол алқабилердің белсенділігін арттырады және дәлелдемелерді дұрыс бағалауға мүмкіндік береді. Ал, алқабилердің жазбаша сұрағында орын алған іске қатысы жоқ, сондай-ақ мезгеу немесе тіл тигізу сипатында деп есептеген сұрақтарды қабылдамай тастауға төрағалық етушінің құқығы бар.

ҚР ҚЖК 562 бабының 4-бөлігіне сәйкес, іске қатысы жоқ, сондай-ақ мезгеу немесе тіл тигізу сипатында деп есептеген сұрақтарды қабылдамағанын төрағалық етуші сұрақ қойған алқабиге өзінің бас тарту себебін жариялайды, ол біріншіден соттың бейтараптылығы мен объективтілігін сақтауын, екіншіден аталған мазмұндағы сұрақтың іске қатысты емес екендігі немесе қылмыстық іс жүргізу принциптеріне қайшы келетінін ашық түсіндіруімен байланысты.

Сонымен қатар, сотталушының бұрын соттылығына, оның ішімдікке, есірткіге құмарлығына қатысты мән-жайлардың жариялануына шек қойылатын жағы тағы бар. Мұндай норма алқабилердің дәлелдемелерді тексеру мен зерттеудегі дербестігі мен белсенділігін шектеумен тең деген О. А. Зайцевтің пікірі орынды, оның үстіне іс үшін маңызды мұндай мән-жайлардан алқабилердің хабарсыз болуы істің шешіміне кері әсерін тигізуі мүмкін. Профессор М. Ш. Қоғамов аталған мәліметтердің (бұрынғы соттылығы, ішімдікке, есірткіге құмарлығы және т.б.) сот тергеуінде жарияланбауы, ол алқабилердің сотталушыға деген теріс көзқарас қалыптаспауымен байланысты және сот отырысының объективтілігі мақсатында, заң мұндай мән-жайлардың зерттелуіне тиым салады, деп қарастырады³.

Біздің көзқарасымыз бойынша сотталушының бұрын соттылығына, ішімдікке, есірткіге құмарлығына қатысты мән-жайлардың жариялануына шек қою орынсыз, себебі істің мән-жайының толық, жан-жақты және объективті зерттелуі принципін шынайы жүзеге асуы шындыққа қол жеткізудің бірден-бір жолы. Сотталушы туралы маңызды мәліметтер істің дұрыс бағалануына септігін тигізеді. Алқабилер қатысатын сот тергеуінде сотталушының жеке басын сипаттайтын деректердің жасырынуы істің бұрмалануына әкеп соқтыруы мүмкін. Мысалы, ҚР ҚК 251 бап 1-бөлігі (қаруды, оқ дәрілерді, жарылғыш заттарды заңсыз сатып алу, сақтау немесе алып жүру); 257 бап 3-бөлігі (бұзақылық); 96 бап 2-бөлігі (кісі өлтіру) бойынша айып тағылған сотталушы Б., оның бұрын сотталығы болған, ол сот отырысында барлық айыпты жоққа шығарып, өзінің кінәлі еместігін, сонымен қатар ол «бес уақыт намаз оқитыны» туралы деректерді алға тартады. Бұл жағдайда сотталушының бұрын соттылығы туралы деректерді алқабилердің меңгермеуі, оның «намаз оқуы» сияқты мәліметтер істің бұрмалануына итермелеп отыр⁴. Тіпті, аталған аса ауыр қылмыстардың жиынтығын бірден жоққа шығарып, сотталушының іске қатысқандығының дәлелденбеуіне орай, ол ақталып, сот отырысы залынан босталған. Алқабилер қатысатын сот тергеуінде дәлелдемелердің зерттелуіне шек қойылмау керектігін осындай жағдай тағы да куәландырып отыр.

Оның үстіне, ҚР ҚЖК 560-бабына сәйкес, алқабилер қатысатын

³Коғамов М. Ш. Общее и особенное в процессуальной форме присяжных заседателей по УПК РК // Законодательные основы введения института присяжных заседателей в Республике Казахстан: Сборник материалов международной научно-практической конференции. Астана. 2007. – 86 б.

⁴Астана қаласының қылмыстық істер жөніндегі ауданаралық сотының материалынан.

сотта істің талқылануынан алып тасталған дәлелдемелердің бар екені туралы еске салуға, өздерінің ұстанымдарына негіздеме үшін оларға сілтеме жасауға төрағалық етушінің рұқсатынсыз құқылы емес екендігін тараптардың ескеруі керек. Егер, сот тергеуінде тараптар бұрын іс талқылауынан алып тастаған дәлелдемелерді, бұл ретте олардың мәнін баяндамай-ақ, зерттеу туралы өтініш берсе, мұндай жағдайда төрағалық етуші алқабилердің қатысуынсыз яғни алқабилерді сот отырысы залынан шығарып, дәлелдемелерді зерттеуді жүргізеді. Себебі судья алқабилерді дәлелдемелер ретінде пайдалануға жол берілмейтін іс жүзіндегі деректермен таныстыруға тиіс емес екендігі заңмен нақтыланған.

Біздің көзқарасымыз бойынша алқабилерді сот отырысы залынан шығарып, дәлелдемелерді зерттеу жүргізу тағы да орынсыз, себебі тараптар бұрын іс талқылауынан алынып тасталған дәлелдемелерді зерттеу қажеттілігі болса міндетті түрде алқабилердің қатысуымен жүргізілуі тиіс.

Алқабилердің қатысатын сот тергеуінің тағы бір ерекшелігі, ол ҚР ҚІЖК 345-359, 362-баптарында белгіленген тәртіппен жүзеге асырылады деп көрсетілуімен байланысты, демек алқабилердің қатысуымен жүргізілген сот тергеуінде ҚР ҚІЖК 360-бабында көрсетілген, яғни тану, куәландыру, айғақтарды оқиға болған жерді тексеру мен нақтылау, тергеу эксперименті, сараптамалық зерттеу үшін үлгілер алу сияқты әрекеттер жүргізілмейді. Біздің көзқарасымыз бойынша, қылмыстық іс жүргізу заңына сәйкес, алқабилердің қатысуымен жүргізілген сот тергеуінде ҚР ҚІЖК 360-бабында көрсетілген әрекеттері (тану, куәландыру, айғақтарды оқиға болған жерді тексеру мен нақтылау, тергеу эксперименті, сараптамалық зерттеу үшін үлгілер алу) қажеттілігі бойынша жүргізілу мүмкіншілігін заңмен бекіту маңызды, себебі алқабилер қатысатын қылмыстық істердің санаты аса ауыр, оның үстіне тәжірибеде эксперимент сияқты сот іс-әрекеттерінің жүргізілген жағдайларын көруге болады. Сот тергеуінде аталған сот іс-әрекеттерін жүргізудің маңыздылығы ол іс бойынша дәлелдемелердің жан-жақты зерттелуінің кепілі.

Алқабилердің сот тергеуіне қатысу ерекшеліктерін мына мән-жайлармен сипаттауға болады: қылмыс санатының аса ауыр болуы және сотталушының алқабилерге жүгінуі; мемлекеттік айыптаушы айыптау қорытындысының қарар бөлігін жариялаған кезде сотталушының бұрынғы соттылығы туралы деректерді жарияламауы, сондай-ақ сотталушыға тағылған айыптың мәнісін алқабилер үшін түсінікті етіп баяндауы; алдын-ала тыңдау барысында дәлелдеме ретінде алынып тасталған және дәлелдеме ретінде іске жіберілмеген іс материалдарымен алқабилердің таныс болмауы; сот тергеуінде дәлелдемелер ретінде рұқсат етілмейтін іс жүзіндегі деректер (ҚР ҚІЖК 116-бабы) зерттелген болса, бұл зерттелген дәлелдемелердің күшін жою туралы мәселені төрағалық етушінің алқабилердің қатысуынсыз дербес шешуі; судья бұрын істің талқылауынан алып тастаған дәлелдемелерді, оның мәнін

баяндамай-ақ, тараптар зерттеу туралы өтініш білдірсе, алқабилердің қатысуынсыз жүргізуі; сотталушының бұрынғы сотталғандығына байланысты, оны құнықтап маскүнем немесе нашақор деп тану туралы мән-жайларды алқабилердің қатысуынсыз зерттелуі; сот тергеуінде алқабилердің жауап берушілерге тікелей сұрақ қоя алмауы, яғни сотталушыларға, жәбірленушілерге, куәларға, сарапшыларға өз сұрақтарын жазбаша түрде жасап, төрағалық етушіге беруі, төрағалық етуші егер сұрақтың іске қатысы жоқ, сондай-ақ мегзеу немесе тіл тигізу сипатында деп есептеген сұрақтарды жарияламай-ақ алып тастау туралы шешім қабылдауы (бірақ, қабылдамай тастағаны туралы сұрақ қойған алқабилерге хабарланады).

Қылмыстық сот ісін жүргізуге алқабилердің қатысуы айыптау және қорғау тараптарының бәсекелестігін күшейтуге септігін тигізгендей. Осыған орай, алқабилердің қатысатын сот тергеуі тек аса ауыр қылмыстар бойынша жүзеге асырылатынын ескере отырып, сот тергеуінде алқабилерге дәлелдемелердің жан-жақты зерттелуіне жағдай туғызу орынды, сонымен қатар төрағалық етушінің өкілеттігін кеңейту және тараптардың бәсекелестігін шынайы күшейту орынды деген пікірдеміз.

Э. Е. Мусенова: Особенности судебного следствия в суде с участием присяжных заседателей.

В статье рассматриваются права, обязанности присяжного заседателя и ограничения в действиях, связанные с рассмотрением дела, а также особенности исследования доказательств в судебном следствии в суде с участием присяжных заседателей. Автор предлагает расширить круг полномочий председательствующего и судебные действия при рассмотрении уголовного дела с участием присяжных заседателей.

Ключевые слова: присяжный заседатель, кандидат в присяжные заседатели, предварительное слушание, главное судебное разбирательство, председательствующий, судебное следствие, судебные действия, стороны, подсудимый, состязательность.

E. Musenova: Features of a judicial investigation in the court of jury.

Rights, obligations and limits in acts of a juror, which is connected with a consideration of a case was published in this article. As well as a singularity of researches of evidences in inquest in court with a participation of jurors. Also author, is talking about the necessity of authority increasing of chairman in courts where jurors are in attendance, and enlargement of justice's act area.

Keywords: juror, candidates for jurors, the preliminary hearing, the main trial, the presiding judicial investigation, court action, the parties, the defendant, competitiveness.